

HUNGARIKÁK A XVII. SZÁZADI GOTTORFI ÉS
PREETZI KÖNYVTÁRAKBAN

*Als Neptunus in der Sley
Sein Haupt einst empor erhoben
Und sah and diss Werck hier oben,
Fragt'er was diss neues sey?
Hat Minerva nun allhier
Ihre Wohnung auffgeschlagen
Und zusammen hergetragen
Der Egypter Ruhm und Zier?
Johann Adolff, grosser Fürst,
Fahre fort in solchen Dingen,
Die gross Lob dem Lande bringen,
Du noch grösser werden wirst.¹*

Adam Olearius

Minerva új, a Helikontól igencsak távoli székhelye, melyet Neptunus meglepődve csodál Adam Olearius, a neves északnémet tudós, csillagász, dicsőítő költeményében, a Keleti-tenger partján fekvő Gottorf² kastélyának könyvtára. A dicséret valóban nem túlzott, a gyűjtemény a XVII. században Észak-Európa egyik legjelentősebbje, leggazdagabbja volt, híre a wolfenbüttelivel vetekedett, s a korabeli vélemények szerint rangban megelőzte a koppenhágai királyi könyvtárat is.

A gottorfi hercegek, akik között 1523 óta, I. Frigyes dán király uralkodásával kezdődően több dán királyt találunk,³ nemcsak politikai, történelmi tárgyú kiadványokat gyűjtöttek hatalmi törekvéseiknek megfelelően, hanem intenzíven érdeklődtek vallási kérdések iránt is, híresek voltak kryptokálvinizmusukról, így teológiai

¹Idézi Ernst Scheele, *Gottorfer Kultur im Jahrhundert der Universitätsgründung*. Hrsg. Ernst Scheele. Flensburg, 1965. 259.

²Gottorf nem külön helység, Schleswig városához tartozik s a kastélyban Schleswig-Holstein tartományi múzeum található.

³Schleswig-Holstein földrajzi határhelyezete miatt a környező országok ütközőterülete volt, így hol Dánia, hol Svédország, hol Oroszország befolyása alatt állt, végül 1867-ben Poroszországhoz csatolták.

témájú könyvek képezik a könyvtár másik jelentős egységét. A kor tudósai a kéziratanyagot értékelték legtöbbször, mely hozzávetőleg 200 görög, latin, perzsa, arab, kopt, kínai, örmény nyelvű egységet tartalmazott.⁴

A könyvtár XVII. századi jelentősége és Magyarországtól oly távoleső volta miatt érdemesnek és érdekesnek tartottuk megvizsgálni, eljutottak-e ide magyar, vagy magyar vonatkozású könyvek, milyen képet nyerhettek rólunk ezáltal 2000 km-rel északabbra. Mielőtt azonban rátérnénk a gyűjtemény nehezen rekonstruálható anyagában található hungarikákra, szeretnénk először röviden magáról a könyvtárról, a könyvtár történetéről szólni, mely maga is rendkívül érdekes, könyvtártörténeti szempontból is fontos, s még sok tisztázatlan és tisztázandó problémát rejt magában.

Az első fennmaradt hír a kastély könyveiről egy 1590-ből származó inventár,⁵ mely már a hivatalos alapítás előtti időből 700 címet sorol fel, köztük Zsámboki János Bonfini-kiadványát. Ez az első mag is széles körű érdeklődést, korszerű műveltséget tükröz, az antik autorok (Seneca, Esopus stb.) a kor teológusai (Erasmus, Melanchthon, Luther, David Chytraeus stb.) mellett Clement Marot vagy Petrarca is helyet kapott.

Az 1590-es inventár Adolf herceg magánérdeklődéséről ad számot, a módszeres gyűjtést fia, Johann Adolf indítja meg, aki 1606-ban alapítja meg hivatalosan a könyvtárat, s ezáltal hozzáférhetővé teszi tanácsosai s a kor tudósai számára. Megkezdődik a módszeres gyarapítás, az állomány 1606 után rohamosan növekedett.

A gyarapodás első forrásait a környező nagy kolostorok jelentették: Bordesholm, Cismar, Lücum; emellett az új vásárlások terén meghatározó volt az első években a hamburgi filológus kör jelentős befolyása a hercegre és udvarára. A könyvek vásárlására kiadott összeg a hercegi költségvetésben egyre jelentékenyebb lett, különrovatot kapott, s jobb években elérte a 400–500 tallért is. A köteteket nemcsak a közeli Hamburg könyvkereskedőtől rendelték, mint pl. Henricus Frobeniustól, a szállítók közt volt az Elsevier nyomda is, a Steen testvérek Lüneburgból, vagy a frankfurti könyvpiac számos kereskedője. A kastélyban könyvkötőműhely, s átmenetileg időnként nyomda is működött.

A könyvtár történetében gyökeres változást hozott az addigi könyvtárosok után (kiknek legtöbbször *főfoglalkozásban* a hercegnők nevelője volt), Adam Olearius (1599 Aschersleben – 1671 Gottorf) működése. Olearius, kora jelentős tudósa, orientológusa és asztrológusa, aki természettudományos és történeti munkái mellett perzsa felfedezőújáról volt ismert,⁶ 1649-ben vette át a gyűjtemény vezetését, s főként Christian Albrecht, a kieli egyetemet alapító herceg alatt tevékenykedett Gottorfban.

⁴A korban legértékesebbnek tartott kézirat, egy Proclus-mű számára Johann Adolf maga keresett fordítót és kiadót: a neves görög tudóst, Aemilius Portust. A latin fordítás 1618-ban látott napvilágot.

⁵Gottorf, *Landesarchiv*, Abt. 7. Nr. 192.; Schmidt, Harry, *Das älteste Verzeichnis der Gottorfer Bibliothek aus dem Jahre 1590*, in *Nordelbingen* Bd. 25, 1957. S. 19–54.

⁶Utirajzának első kiadása, melyet még számtalan követ: *Oftt begehrte Beschreibung (Der Newen ORIENTALischen REJSE) So durch Gelegenheit einer Holsteinischen Legation an den König in Persien geschehen*. Schleswig, 1647. Bey Jacob zur Glocken.

Olearius újjászervezi a könyvtárat, átköltözteti a palota legszebb, legnagyobb boltíves termébe, az úgynevezett *királyterembe*, s kiegészíti az újonnan alapított *Kunstkammer*al, melyben a kastély művészeti, természettudományos és *títkos tudományú* ritkaságai kaptak helyet. Könyvek, tárgyak, tudományos és művészeti termékek egy nagy egységbe rendezése kísérlet volt a reneszánsz által célul kitűzött egyetemes világkép, mindenre kiterjedő érdeklődés megvalósítására, a nagy, enciklopedikus összegzésre. Hasonló egység megteremtésére törekedett már II. Fülöp is az Escorialban, vagy Cosimo Medici, Vasari tudósítása szerint, Firenzében.

E ritkaságkamrákat a középkori katedrálisok kincseskamráinak, relikviagyűjteményeinek folytatásaiként tekinthetjük, de már szekularizált, az új életfelfogást tükröző formában. A korareneszánsz idején a múzeum fogalmán még csak könyvtárat értettek, a későbbi századokban változik az értelme, s egész a XVIII. század végig könyv- és tárgygyűjteményt jelent.

E szélesebb értelmezésről tanúskodik már egész korai időszakból pl. a kortárs Johann Fischart Rabelais fordítása – adaptációja – mely ezt a Thélémai apátság könyvtárat bemutató rövid mondatot így interpretálja:

Depuis la tour Artice jusques a Cryere estoient les belles grandes librairies, en Grec, Latin, Hebrieu, Francoys, Tuscan et Hespaignol, disparties par les divers estaignes selon iceulz langaiges. (Rabelais)⁷

Vom Artighurm biss zum Schreckdengast war inn die läng die gross herrlich Liberei von Hebraischen, Griechischen, Latinischen, Teutschen, Frantzösischen, Sclavonischen, Krabatischen, Toscanischen, und Spanischen Büchern, geschriben und getruckt: nit wie des Königs Eumenis zwey hundert tausent Bücher zu Pergamo (daher das erst Pergamen kam) inn Geiss oder Schäfn Leder, sonder bretty überzogen mit Sauleder gebunden. Warn ihrn auch mehr dann siben hundert tausent das Kö: Philadelphi: mehr dann der Strada in der Vorred in Julium Caesareum von Mönchen und Wien, gedenckt, unnd der Fugkar Büchermarckt, damit der gut Wolffius zu Augspurg sein Himmelsfreud hat: unnd der Medices zu Florentz, darauss die Juristen ihren rechten Leib bekommen. O wie herrlich, dass solche reiche Herrn als Fugkar und Medices, nicht allein stattlich Buch halten, sonder auch herrliche Bücher auff halten, auch die Gelehrten wol vergelten: Ihr geschlecht wird desto länger inn ehren plühen, je mehr sie die Musas an sich ziehen: Neben die Bücherpultschafft unnd Kästen waren die Contrafacturen gelehrter Leut, die Astrolabis, Globi, Weltkugeln, Mappen, Landtaffeln, auch die Anbildnussen der Stiffter, und der Rantzau Museum oder die Ungarisch Sambucisch, und Baierisch Bibliothek: Die sprachen und materien diser bücher warn auch fein zusammen geordnet: unnd zu eingang hielt der abconterfeit Bibliothecarius Ptolemaeus inn eim langen Zedel an der wand folgende Verss geschrieben ... (Fischart)⁸

Hasonló értelmezésről vall Laurentius Albertus, a magángyűjteményt meghatározó szótárcikkelye 1574-ből:

Caeterum tua in bonas literas studia testantur etiam, quantam perpoliendis linguis adhibeas operam, instructissimam enim variarum linguarum diuersarumque

⁷François Rabelais, *Oeuvres complètes. Gargantua*. Texte établi et présenté par Jean Plattard. 3. éd. Paris, 1946. 179.

⁸Fischart, Johann, *Geschichtklitterung. (Gargantua)* Darmstadt, 1963. 408–409.

facultatum comparasti bibliothecam, in eam contulisti antiquos codices, picturas, volumina maioribus nostris vsitata, descriptiones geometricas, et quicquid ad rem literariam, absolutamque Cyclopaediam pertinet. Ingenti etiam sumptu, ornatus, varietatis, et rerum cognitionis causa, quasi 'parergos' his addis et coemis antiqua numismata, pisces, conchas marinas, et earum ezuias, cornua, sculpturas, varias gemmarum species, fossilia, ezoticas res natas et fictas, quarum non tantum Moscouitis et Turcis, sed apud extremos Indos etiam vsus est, ut sunt cochlearia, cultri, umbraculi, pilei, thoraces, arma, tela, Romanorum etiam antiquae Sicae, pugiones, Sarcophagi et vnae, quibus condebantur cineres, et huius generis multa alia. Item Graecorum et Romanorum varia pondera et mensurae, quas Glareano, cum tota illius bibliotheca accepisti, qui diligentissimus harum rerum mensor erat. (Laurentius Albertus)⁹

A XVII. században még elterjedtebbé válik ez a magángyűjteményforma; a későreneszánsz e törekvései folytatást nyernek a felvilágosodás egy előkészítő áramlatában, a fiziko-teológiában, mely a Bibliát és a természettudományokat tekinti Isten két kinyilatkoztatásának, s a természetet Isten által írt könyvnek.

A XVIII. századra azonban lassan szűknek bizonyult ez a polihisztor, minden egybefogni törekvő rendszer, az egyre kuszábbá, áttekinthetetlenebbé váló ritkaságyűjtemények, s megindul az osztódás. Elkülönül a múzeum, a könyvtár, a galéria, a kincseskamra, a természeti ritkaságok gyűjteménye stb. A tudományok kinőtték ezt a formát. Fontane, Raabe regényeiben hasonló termek leírását már a letűnt idők hangulatának érzékeltetésére szolgál.

Olearius, aki maga is a fiziko-teológia egy képviselője volt,¹⁰ a könyvtárat és a csodakamrát mint a világegyetem szintézisét, kicsinyített mását rendezi be a királyteremben. Nemcsak egy hatalmas, saját maga által készített, s a korban legnagyobbnak számító diszítványok korábbi eredetűek, vagy a könyvtár újárendezésével egyidejűek, ma még vitatott, mint ahogy a terem korábbi rendeltetése is. A korból Gottorf környékéről több példát is ismerünk azonban – pl. a preetzi *Scheelen-Predigerbibliothek*¹¹ vagy a hamburgi *Dombibliothek* menynevezete –, ahol feltűnnek csillagképek, ezek a példák az egyidejűség mellett szólnak. Egyedülálló és eredeti viszont a könyvtártörténeti szempontból az a tény, hogy Olearius, a csillagjegyeket a könyvek jelzeteként, signaturájaként használja fel. A köteteket szakonként rendezte el a boltívek alatt álló polcokon, s a szakokat az év 12 csillagjegyével jelölte. A könyvek elrendezése a kor tudományfelosztását követi, kezdve a vallásos irodalommal. Ugyanakkor a csillagképek nem automatikusan ren-

⁹ Laurentius Albertus, *Teutsch Grammatik oder Sprach-Kunst*. Augsburg, 1574. Michael Manger. Bl. 6.

¹⁰ V. ö. pl. Olearius előszava a *Kunst-Kammer* katalógusához: *Wenn ein kluger Vater oder fleissiger Praeceptor seinen Kindern und Schülern etwas in Wissenschaft beibringen und sie lehren will, tut ers nicht nur mit dem Munde, sondern auch mit der Feder, schreibet und malet ihnen vor allerhand Figuren ... Eben auf solche Art handelt unser allgemeiner Vater im Himmel als klugester Lehrmeister Gott der Herr mit uns seinen Kindern und Schülern. Dann er uns neben seinem geoffenbarten Worte das grosse Wunderbuch der Welt mit den zwei grossen Blättern nämlich Himmel und Erden vorgeschrieben, dass lernen sollen, nämlich ihn den Schöpfer selbst, seine Majestat und Allmacht. Adam Olearius, *Gottorfische Kunst-Kammer*. Gottorf, 1666.*

¹¹ Dörfer, J. F. A., *Säkulargedächtnis der Pretzer Scheelen-Predigerbibliothek*. Kiel, 1801.

delődnek hozzájuk, tehát nem a Bak jegyével kezdődik, hanem egy bizonyos kombinációban.

Az értékesebb könyveket és térképeket, nagyobb alakú foliánsokat elzártan, asztal magasságú szekrényekben tárolták (a könyvtár katalógusaiban ezeket az *unter dem Tische* megjelölés különíti el), az itt elhelyezett köteteket a Nap, a Hold, a Saturnus, a Jupiter, a Mars, a Venus és a Merkúr jeleivel látta el Olearius.

Van-e az egyes szakok és az egyes asztrológiai jegyek között összefüggés, mögöttes jelentés, vagy csak mechanikus rendezésre szolgáltak – még nem sikerült kideríteni. Ez ma már csak azért is nehezen megfejtendő, mert Olearius utódai az egyre nagyobb méretű gyarapodás miatt ezt a jelzetrendszert tovább bővítették, s bár megtartották a csillagjegyeket (csak alosztályokkal látták el, 33 egységgé bővítve), de sokszor felcserélték az eredeti signatúrákat. Oleariustól nem maradt ránk könyvkatalógus, csupán későbbi könyvtárosoktól, Nicolai Pechlintől és fiától, Johantól,¹² így mi csak az Olearius utáni állapotot ismerjük.

1713-ban a gottorfi hercegek Kielbe költöztek, a könyvtár elárvult, anyaga rohamosan fogyott a beszállásolt dán csapatok vagy egyéb látogatók könyvszeretete következtében. 1735-ben a schleswigi születésű Eschel Lohman a könyvtár megmentése céljából katalógust készített a még megtalálható könyvekről: 10 000 nyomtatványt és 170 kéziratot sikerült regisztrálnia. Ezt követően a könyvtár állományát Koppenhágába szállították, s beolvasztották a koppenhágai királyi könyvtár anyagába, ahol ma is jórészt hozzáférhető.

Az Eutinban és Kielben található katalógusokból összeállítottuk, hogy milyen hungarika-anyagot tartalmazott a XVIII. század elejéig a gottorfi könyvtár. Két fő témában találtunk magyar szerző vagy Magyarországról szóló munkát: a teológiai és történelmi szakban. Az azonosítás nem volt könnyű, mert sokszor hiányzott a kiadási év és hely, s néhol a címek is csak hozzávetőlegesek voltak. Az eredeti példányokat *nem mindig sikerült kézbe vennünk*, a könyvtárközi rendelések egy része Koppenhágából és Schleswig-Holstein jelentősebb könyvtáraiból (ahol feltehetően szintén vannak a könyvtárnak maradványai) eredménytelennek bizonyult, így adataink sokszor csupán másodlagos forrásokra támaszkodnak.

¹²A Pechlinektől ránkmaradt katalógusok: 1. *Librorum manuscriptorum Bibliothecae Gottorpiensis Catalogus*. 1707. 6 lev. Egyetemi Könyvtár, Kiel; 2. *Catalogus Bibliothecae Gottorpiensis. Catalogus localis*. 1709. Kerületi Könyvtár, Eutin; 3. *Catalogus librorum judicorum et politicorum Bibliothecae Gottorpiensis secundum nomina auctorum digestus*. 1709. Királyi Könyvtár, Koppenhága, Archiv E 25. 4. *Catalogus librorum medicorum, physicorum, mathematicorum, philosophicorum, criticorum, oratorum, poetarum et auctorum classicorum Bibliothecae Gottorpiensis secundum nomina auctorum digestus*. 1709. Királyi Könyvtár, Koppenhága, Archiv E 26.; 5. *Catalogus librorum historicorum Bibliothecae Gottorpiensis secundum nomina auctorum digestus*. 1709. Királyi Könyvtár, Koppenhága, Archiv E 27. Ezekon kívül ismerünk még két névtelen, valószínűleg korábbi betűrendes szerzői szakkatalógust, melyek azonban sem a könyvek kiadási helyét, sem évét nem jelöli: 1. *Catalogus librorum theologicorum*. Egyetemi Könyvtár, Kiel, MS. S. H. 410.; 2. *Catalogus Librorum Historicorum tam Latinorum quam Germanicorum et aliorum*. Egyetemi Könyvtár, Kiel, MS. S. H. 408A.

I. Az 1590. évi katalógusban, mint már említettük, csupán egy magyar vonatkozású munka szerepelt:

Antonii BONFINI *Rerum Ungaricarum decades quatuor cum dimidia. Hic accessere Ioannis Sambuci aliquot appendices et alia ...*, Francofurti, 1581.

RMK III. 706.

II. Catalogus Bibliothecae Gottorphiensis. Catalogus localis. 1709.

ANONYMUS

Historia Sancti Ladislai, Venetiis, 1488.

V. ö.: App. 37., 57., RMK III. 45.

ARTHUS DANTISCANUS, Gothardus

Historia chronologica Pannoniae: res per Hungariam et Transylvaniam ... gestas: icones item vitasque et victorias regum... tam Christianorum quam Turcicorum ... a Joanne Jac. Boissardo ... delineatas, continens. Ad annum usque M.D.CVII. continuata et deducta, studio et opera M. Gotardi Arthus Dantiscani. Addita est tabula chrographica totius Hungariae noua; ... Per de Bry relictam viduam filios haeredes. Francofurti, 1608.

(Johan Adam Lonicer fordította ismeretlen német nyelvű eredeti mű alapján.)

BEREGSZÁSZI, Petrus

De controversiis Religionis hoc seculo motis adversaria quaedam scripta. Basileae, 1587.

RMK III. 759.

BIRKEN, Sigmon von

Donau Strand vom Ursprung bis zum Ausflusse, auch samt kurtzer Verfassung einer Hungar- und Türkischen Chronik. Norimberga, 1664.

A katalógusban Nürnberg, 1665 szerepel! E mű olasz fordítása Nürnberg–Bologna, 1684 impresszummal jelent meg. (App. 1092.)

[BONGARSIUS, Jacobus]

Rerum hungaricarum scriptores varii, historici geographici ... Francofurti, 1600.

App. 653.

BRY, Theodore de

Pannoniae historia chronologica: res per Ungariam, Transylvaniam, iam inde a constitutione Regnorum illorum, usque ad ... Rodolphum II. ... et ... Sigismundum Bathorium ..., maxime vero hoc bello gestae ... Francofurti, 1596.

App. 1925.

CHYTRAEUS, David

Oratio de statu Ecclesiarum hoc tempore in Graecia, Asia, Africa, Vngaria, Boemia cui Epistolae aliquot Patriarchae Byzantini, alias, in monte Sinai, alibi in Oriente recens scriptas. Rostochii, S. Myliandrus, 1580.

A katalógusban Rostochij 1580 szerepel. Ugyanennek wittenbergi, 1582-es kiadását ismeri App. 492.

DILICH, Wilhelm Scheffer

Kurtze Beschreibung und eigentliche Abrisse der Länder und Festungen, so der Türcke bisz dahero in Europa, besonders aber in Vngern, Sclavonia, Dalmatia, und Griechenland zum theil mit Krieg angefochten ... Cassel, Wilhelm Wessel, 1609.

App. 704.

FEGYVERNEKINUS, Isaacus

Enchiridii locorum communium theologorum, rerum, exemplorum, atque phrasium sacrarum. Basileae, 1628.

RMK III. 1415.

ISTHVANFI, Nicolaus

Historiarum de rebus Ungaricis Libri XXXIV. Coloniae Agrippinae, 1622.

RMK III. 1350.

NADASD, Franciscus de

Mausoleum potentissimorum ac gloriosissimorum Regni apostolici Regum et primorum militantis Hungariae Ducum vindicatis e mortuali pulvere Reliquiis ad gratam apud posteros memoriam, a pio et iusto patriae dolore erectum... Norimbergae, 1663.

RMK III. 2254., App. 863.

[NITRI, Mauritio]

Mémoires de la Guerre de Transilvanie et de Hongrie, entre l'Empereur Leopold I. et le Grand Seigneur Mehemet IV. Georges Ragotski et les autres successeurs Princes de Transilvanie. Tome 1-2. Amsterdam, Daniel Elsevier, 1680.

App. 992.

REWA, Petrus de

De Sacrae Coronae Regni Hungariae Ortu, Virtute, Victoria, Fortuna, ... Brevis Commentarius Petri de Rewa, Comitis Comitatus de Turocz. Viennae, 1652.

RMK III. 1795., App. 2044.

A katalógusban *Viennae 1657* szerepel! A mű első kiadása: Augsburg, 1613. (RMK III. 1118.)

SAMBUCUS, Johannes

Emblemata, cum aliquot nummis antiqui operis, Joannis Sambuci Tirnaviensis Pannonii. Antwerpiae, 1564.

RMK III. 526., App. 380.

SAMBUCUS, Johannes

Antonii Bonfinii Rerum Ungaricarum decades quatuor cum dimidia. Francofurti, 1581.

RMK III. 706.

SAMBUCUS, Johannes

Veterum aliquot ac recentium Medicorum Philosophorumque Icones. Antwerpiae, 1603.

RMK III. 999. (App. 675.)

A katalógusban *Roma, 1603* szerepel! Zsámboki e műve Antwerpenben 1574-ben jelent meg először (RMK III. 634., App. 460.), majd Amsterdamban 1612-ben (RMK III. 1107.) és 1615-ben (RMK III. 1144.).

Sybenbürgische Chronica und Kriegshändel zu Wasser und Lande. Darinnen auch der Wallachen, Moldawer und Podolier Vrsprung, und herkommen, ... auch dess jetzigen Sigismundi Fürsten inn Sybenbürgen ... Walstatt, 1596.

Ad.: Hulsius, Levin, *Chronologia Pannoniae. Ein kurtze beschreibung, dess Königreichs Ungarn.*

Az utóbbi művet ismeri App. 592. (Nürnberg, 1596.)

SZEGEDINUS, Stephanus

Theologiae sincerae loci communes de Deo et Homine cum confessione de trinitate, perpetuis tabulis explicati, et scholasticorum dogmatis illustrati... Basileae, 1608.

RMK III. 1052.

III. Catalogus librorum historicorum (tam latinorum quam germanicorum) et aliorum:

E katalógusban ismét említik Arthus Gothardus, Sigmund Birken, Jacobus Bongarsius, Theodor de Bry, Istvánffy Miklós munkáit, a Zsámboky féle Bonfini kiadást, és azt a *Siebenbürgische Chronica*t, amelyben megjelent Hulsius *Chronológiája*. Ez utóbbira való utalás: *Levin Hulsij Chronologia Pannoniae. vide Siebenbürg. Chron.*

Hungar- und Sibenbürgische Chronica, oder neue aussführliche Beschreibung des Königreichs Hungarn und der angränzenden Provintzen, auch aller darinn befindlichen Stätt und wunderbahren Wasser. Wie auch eine Historische Erzählung vom Vrsprung und Herkommen der Hungaren... Zweybrück, Johann Frantz, in Verlegung Wilhelm Serlins, 1663.

App. 2064.

SCHARDIUS, Simon

Rerum Germanicarum scriptores varii, olim a Simone Schardio in 4 tomos collectae. Giessae, 1673.

A második kötetben Brodarics István, Melchior Soiterus, Zsámboky, Budai Sámuel írásai magyarországi eseményekről.

SECUNDINUS, Nicolaus

Othomanorum Familia, seu de Turcarum Imperio Historia, Nicolaus Secundino Autore, addito complemento Io. Rami, a capta Constantinopoli. Viennae, 1551.

App. 1757.

ORTELIUS, Hieronymus

Chronologia, oder Historische beschreibung aller Kriegsempörungen und belagerungen der Statt und Vestungen, ... so in Ober und Under Ungarn auch in Sibenbürgen mit dem Türcken von Anno 1595 bis auff gegenwertige Zeitt ... geschehen. Nürnberg, 1602.

Orteliusnak csak egy Amsterdamban 1619-ben nyomtatott Magyarországról szóló krónikáját ismeri App. 747.

Türkische und Ungarische Chronica, oder kurtze historische Beschreibung aller deren zwischen dem hochloeblichsten Ertz-Hauss Oesterreich, auch anderen Christlichen Potentaten, eines Theils; und dann dem Erb- und Ertz-Feind der gantzen Christenheit, dem Türcken, anders Theils, vom Anfang biss hierherr geführter Kriege, so wol in Ober- und

Unter-Ungarn, als Siebenbürgen... Nürnberg, Christoff Gerhard, in Verlegung Paul Fürsten, 1663.

App. 880.

ZIMMERMANN, Martin

Denckwürdige Historia ... Augsburg, 1665.

App. 942.

IV. Catalogus librorum theologicorum:

Ebben ismét említik Beregszászi Péter, Fegyverneki Izsák és Szegedi Kis István munkáját.

A felsorolt könyvek alapján úgy érezzük, Magyarország meglepően sok figyelmet kapott Gottorf hercegeitől és tudósaitól, jelentős magyar teológusok és történetírók, humanisták művei éppúgy eljutottak a messzi északra, mint a török veszély állandó fenyegetésében élő országról szóló kortárs európai leírások.

*

Neptunus nemcsak a gottorfi könyvtárat tisztelhetette Minerva székhelyeként az Északi és a Keleti-tenger között. Schleswig-Holstein könyvtártörténetében 2 nagy periódus különíthető el: 1. a reneszánsz kor humanista könyvtárai; 2. a XVIII. században felvilágosodás eszmei áramlatai befolyása alatt születő gyűjtemények.

Az általunk vizsgált első szakaszban Gottorf mellett az északi humanizmus egyik legnagyobb képviselője, Heinrich von Rantzau (1526–1598) tudós, hadvezér, politikus és gazdag arisztokrata főúr híres könyvtárát kell megemlítenünk. Sajnos a 6300 kötetből álló gyűjtemény a harmincéves háborúban Wallenstein fosztogató csapatainak esett áldozatul, a ma Breitenburgban található Rantzau-könyvtár nem a XVI. századi szerves folytatása. Bár kortársi leírások sokasága (köztük Olearius is)¹³ foglalkozik részletesen a könyvtárral, pontos katalógus az egyes művekről nem maradt ráng, így rekonstruálása és magyar vonatkozásainak feltárása rendkívül nehéz feladat, s talán egy későbbi tanulmányunk anyagát képezi.

A korszakról alkotott teljes képhez a világi s az egyházi könyvtárak egyaránt hozzátartoznak. Schleswig-Holstein középkori kolostorkönyvtárai jórészt megsemmisültek a reformáció terjedése során, a két legjelentősebb: a bordesholmi ágostonrendiek és a cismari bencések könyvtára a gottorfi anyagba került át. Egyedül a preetzi bencés apácakolostor könyvtára maradt fent mindmáig viszonylag érintetlenül. A kutatás számára csak nehezen hozzáférhető, feldolgozása, értékelése most folyik. Kéziratos katalógusa már elkészült, ennek segítségével kíséreltük meg a XVII. század végéig Schleswig-Holsteinba eljutott hungarikákról nyert képünket kiegészíteni egy egyházi, teológiai jellegű könyvtárral.

*

¹³V. ö. Adam Olearius, *Kurtzer Begriff Einer Holsteinischen Chronik* Schleswig, 1663. 679.; Johannis Molleri, *Flensburgiensis, Cimbria literat.* Hafniae, 1744. Bd. 3. 577–598., etc.

A preetzi bencés kolostort 1211-ben alapította Albert von Orlamünde a Schwentine folyó partján, Lübecktől 60 kilométernyire északra. Preetz azon tipikus, településtől távol eső, kisebb kolostorok (Feldklöster) egyike, melyek a szláv veszély elmúltával jöttek létre északnémet, mecklenburgi, pomeráni és dán határvidékeken, mintegy a német kolonizáció jelképeként. Nagyobb jelentőségre a későbbi évszázadok során nem tettek szert; inkább püspöki hatáskörbe tartoztak, mint valamilyik szerzetesrendhez; majd a reformáció során nagyobb megrázkódtatások nélkül alakultak át nemesi hölgyalapítványokká.

A kolostor szellemi arculatát három fő tényező alakította a középkorban. A XIII–XIV. században a lübecki püspök hatása érvényesült erősen, az apácák nagyrésze is a hanzaváros gazdag polgárcsaládjából származott. A XV. század elejétől kezdve egyre több nemesi családnév található a noviciajegyzékekben, a század végére a nemesség, főként a lovagság befolyása szinte kizárólagossá vált. Ha a holsteini női kolostorok aránylag függetlenek voltak is egy bizonyos szerzetesrendtől, időszakosan azonban Preetz mégis a cismari bencés apátság szellemi és gazdasági hatókörébe került, a bencés kultúra hatása harmadik tényezőként leolvasható a könyvtár anyagán. A reformáció elsőstéjén a szerzetesi reformmozgalmak, így pl. a bursfeldi bencés reform (melyhez Cismar 1450 körül az elsők között csatlakozott) is érintették Preetzet, a könyvtárban fellelhető a XV. századi misztikusok és korai humanisták (Erasmus, Johannes Gerson, Konrad Celtis, Beatus Rhenanus, Simon Grynaeus, Johannes Trithemios) néhány műve is.

E laicizálódó, előreformációs folyamat tipikus megnyilvánulása Anna von Buchwald preetzi priorissza magakezével írt, főként latin, de helyenként már népnyelvű könyve (*Buch im Chore* 1471–1487) a kolostor rendjéről, szertartásairól, hétköznapijairól – és az elért reformeredményekről, a rendi szabályzat könnyítéséről. Nagyszabású munkájáról maga írja a kódex 281. lapján nem éppen a keresztényi alázat hangján: *Man muss nicht glauben, dass ich dies Buch aus andern Codices ausgeschrieben habe ... denn die wenigsten Silben, die in diesem Buch enthalten sind, waren früher in ein Buch geschrieben, das in den Gebrauch des Conventes kam. Wieviel Mühe und Arbeit ich beim Sammeln, Untersuchen und Zusammenschreiben aufgewandt habe, Glaubt so leicht kein Mensch, das weiss Gott allein.*¹⁴

A reformáció nem okozott nagyobb cezúrát a XVI. század elejére már amúgyis erősen elvilágiasodott kolostor életében. Míg Schleswig–Holsteinban a nemesség radikálisan járt el a polgári többségű zárdákkal (pl. Reinbek bei Hamburg, Itzehoe), a nemesieket megkímélte saját érdekében. Nemcsak férjhez nem adott lányait tudta itt elhelyezni, hanem bankként is használta ezeket, hiszen az egyes apácák (később alapítványi nemes hölgyek) jelentős vagyonnal rendelkeztek, maguk a kolostorok is virágzó gazdálkodást folytattak, s a nemeseknek nagy hiteleket biztosítottak. Így maradt meg épségben a preetzi könyvtár, a templom gótikus berendezése, oltárai, őrződtek meg még évtizedekig a zarándokutak, bizonyos katolikus szertartások (egy utazó felhábordva írja 1718-ban, hogy a katolikus latin egyházi énekek itt még mindig használatban vannak), működtek békés egymásmellett-élésben egyidejűleg katolikus és protestáns prédikátorok.

¹⁴Idézi Elfriede Kelm, *Kloster Preetz in der Gestalt der Anna de Bockwolde*. Preetz, 1970. 7.

Új szakaszt a könyvtár történetében a preetzi születésű teológus Peter Scheele adománya jelentett, aki 1699-ben kb. 2000 kötetből álló gyűjteményét a nemeshölgy-alapítványra hagyta 2000 korona kíséretében, melynek kamatjaiból kívánta a későbbi növekedést biztosítani. A Hamburgban működött Scheele könyvtárát Bugenhagen, a protestáns könyvtárkultúra egyik megalapozójának elvei szerint építette magas színvonalúvá, másik mintája a Wallenrodtschce könyvtár volt, melyet Scheele königsbergi egyetemi éve alatt maga katalogizált. Könyvészeti ritkaságok, vagy világi tudományok helyett széles körű teológiai alaposottság jellemzi a gyűjteményt, melyben nemcsak a fontos lutheránus, hanem katolikus, kálvinista, antitrinitárius szerzők is szép számmal szerepelnek. Az írások nyelve elsősorban latin és német, e mellett a dán nyelv, dán orientáltság jellemző. Scheele jó kapcsolatokat tartott a königsbergi, wittenbergi és más protestáns egyetemekkel, szorgosan gyűjtötte a kiadott disszertációkat, alkalmi költeményeket, prédikációkat, így itt tanult magyar diákokét is.

A scheelei *Predigerbibliothek* a XVIII–XIX. században még megközelítőleg 6000 egységgel gyarapodott, ez a növekedés az utolsó évszázadban leállt. Bár az alapítvány mind a mai napig fennáll, a könyvtár iránt megszűnt az érdeklődés. Új jelentőségre a 10 éve kezdődött feltárási, katalógizálási munkálatokkal tett szert a vált tanulságos forrásanyaggá – mint egy XVII. századi északnémet protestáns teológus könyvtárának prototípusa – a kutatás, így a hungarika-kutatás számára is.

A ma is meglévő állomány átnézése a következő eredménnyel járt:

CZVITTINGER, David

Specimen Hungariae literatae ... Francofurti et Lipsiae, 1711. 408, 80 p. 4°

Címlap hiányzik.

HANER, Georg

De ministerio ecclesiastico. Theol. Diss. Wittenberg Schrey u. Meyer [Kreusig] 1693. 6 fol. 4°

HERBURT, Jan

Chronicon seu rerum Polonicarum compendiosa descriptio. Accesserunt ex manuscripto: Michalo Lituanus de moribus Tartarorum, Lituanorum et Moscorum. Joannes Lasicius de diis Samagitarum etc. de religione Armeniorum. Item de introitu Regis Stephani Batori. Basel: König, 1615. Waldkirch. 4 fol, 368 p. 11, 4. fol., 64. p. 4°

HONTER, Johannes

Enchiridion cosmographiae: Continens praecipuarum orbis regionum delineationes, elegantissimas, tabulis expressas... Zürich: Wolf, 1597. 27, 14, fol. 8°

RMK III. 912.

JOSEPHUS AUSTRIACUS

Hungariae pariter et Romanorum rex pius, fortis, felix; Josephi Abrahamici Aegyptiorum gubernatoris pariter et pro-regis incliti, aemulus. Hamburg; Wierung, o. J. 2 fol., 2°

Tulajdonjel: Scheele

KEYSSLER, Johann Georg
Neueste Reisen durch Deutschland, Böhmen, Ungarn, die Schweiz, Italien und Lothringen ... Neue und vermehrte Auflage ... mit Zusätzen und mit einer Vorrede von dem Leben des Verfassers. Hannover: Forsters u. Sohns Erben, 1751. 44 fol., 1556 p., 4°

KLESCH, Daniel
Tecklenburg, vergiss mein nicht! Das ist Erinnerungs-Schrift an ... Fr. Charlotten, ... Gräfin zu Bentheim, Tecklenburg, Steinfurth ... nach seinem Abzug hinterlassen von Daniel Kleschen ... Bremen: Wessel, 1682. 32 p., 4°
Tulajdonjel: Scheele
RMK III. 3171.

KLESCH, Daniel
Als ... Frau Charlotta gebohrne Landgräfin zu Hessen ... ihren neun und zwanzigsten Hoh-Gebuhrts-Tag (...erlebte) ... wolte ich ... meine ... Gedancken ... entwerffen und ... unterthänigst glückwünschen dero ... Daniel Klesch von Iglo ... Osnabrück, 1682. 2 fol., 2°
Tulajdonjel: Scheele

KLESCH, Daniel
Baculus ezilii. Der Elend-Stab. Aus den Worten des XXIII Psalms ... in einer Gast-Predigt zu Amsterdam ... vorgetragen ... von ... M. Daniel Kleschen ... Amsterdam: Conrads, 1682. 24 p., 4°
Tulajdonjel: Scheele

KLESCH, Daniel
Klägliches und bewegliches Gespräch des dritten Knechts aus der Zahl derer Dreyen Matth. XXV. 14 und Zehenen Luc. XIX. 12. mit dem edlen Herrn der ferne in ein Land zog sein Reich einzunehmen. ... beschrieben worden durch obgemeldeten dritten Knecht Hahmen Daniel Kleschen ... Groningen, 1691. 4 fol., 4°
Tulajdonjel: Scheele

KLESCH, Daniel
Des theuren ... Zeugens Apoc. I, 5. III, 14. XIX, II. nothwendiger-gründlicher glaub- und gewissenhafter Bericht von der ... Amts- und Orths-Anderung M. Daniel Kleschens gewesenen Kirchenauffsehers zu Heldringen / anitzo ... Glaubens- Bekennen der evangelischen ... Wahrheit zu Halla in Sachsen ... Groningen, 1691. 8 fol., 4°
Tulajdonjel: Scheele

KLESCH, Daniel
Schematismus Apocalyptus ... Das ist: Erklärter Schatten-Riss von denen Sieben guldenen Leuchtern oder Gemeinen Apoc. I, 11. II. III. ... verfasset ... von ... Daniel Kleschen [Halle, 1691]. 4 fol., 4°
Tulajdonjel: Scheele
RMK III. 3685.

KÜHNLEIN, Stephan (Resp.)

De bibliotheca. Phil. Diss. Nürnberg, 1700. Altdorf: Kohles, 1700. (Praes.: Moller, Daniel Wilhelm 36 p., 4°
RMK III. 4167.

MASNITIUS, Tobias

Gottes Kraft und Gnade, die sich an denen beyden schwachen und trübsählichen Dienern Christi Tobia Masnitio, gewesen Seelsorgern der Gemeine Gottes zu Illava in Ungern und Johanne Simonide, weiland in der Königl. Freyen Stadt Brizna in Ungarn Schul-Rectore ... erwiesen; Mit E. ... Theologischen Facultät in Wittenberg Consens. Wittenberg: Wilcke, 1681. 16 fol., 190 p., 1 fol., 8°

Tulajdonjel: Scheele

RITIUS, Michael

Michaelis Ritii Neapolitani de regibus Francorum lib. III, de regibus Hispaniae lib. III, de regibus Hierosolymorum lib. I, de regibus Neapolis Siciliae lib. IIII, de regibus Ungariae lib. II. Basel (1505). 85, 3 fol., 4°

App. 71.

RUPERT, Johann

Ein Gebet im Fürstenthumb Niedersachsen verordnet, als der durchleuchtige hochgeborne Fürst und Herr ... Frantz Hertzog zu Sachsen ... wider unsern Erbfeind den Türcken, mit 4000 Reisigen in Ungarn gezogen ... Gestellet durch M. Johannem Rupertum ... Uelzen: Körner, 1594. 2 fol., 4°

Tulajdonjel: Scheele

SAMBUCUS, Johannes

Lukianus Opera, quae quidem estant, omnia, graece latine, in quatuor tomis divisa, una cum Gilberti Cognati et Ioannis Sambuci annotationibus..., narratione item de vita et scriptis Iacobi Zwingeri. Tom. 1-4. Basel: Hencricpetri, 1619. 8°

2 példányban

SCHEIBENPODEN, Johann Erich

Lachrymae quibus nimis praematurum ... obitum ... Dominae Margaritae Tugendreich Baronissae a Kittlitz, ... Domini Georgii a Rauschken ... conjugis desideratissimae, prosequitur Natio Hungarica, calamo M. Joh. Scheibenpoden, Cassovia-Hungari. Königsberg: Reusner, 1655. 4 fol., 4°

Tulajdonjel: Scheele

SKARICZA, Andreas Christoph (Resp.)

Dogmata protestantium ex Jure Canonico comprobata. Theol. Diss. Altdorf: Kohles, 1713. (Praes.: Pfaff, Johann Christoph 1 fol., 32, 134 p., 4°

SZEGEDINUS, Stephanus

Tabulae analyticae, quibus exemplar illud sanorum sermonum de fide, charitate, et patientia, quod olim prophetae, evangelistae, apostoli literis memoriaeque mandaverunt, fideliter declaratur. Basel, Waldkirch, 1598. 4 fol., 379 p. 2°

Tulajdonjel: Scheele

RMK III. 914.

SZEGEDINUS, Stephanus

Theologiae sinceræ loci communes de Deo et Homine cum Confessione de Trinitate...

Editio quarta. Basel: Waldkirch, Episcopus, 1599. 18 fol., 665 p., 13 fol., 2°

Tulajdonjel: Scheele

RMK III. 932.

SZENTKERESZTI, Daniel (Resp.)

De conservanda sanitate illustrium virorum. Med. Diss. Königsberg: Reusner, 1693.

(Praes.:) Panring, Johann Heinrich. 1 fol., 34 p., 4°

RMK III. 3803.

TOUSSAIN, Paul

Enchridii locorum communium theologorum, rerum, exemplorum atque phrasium sacrarum, ex Aug. Marlorati Thesauro, et Christ. Obenhenii Promptuario ab Isaaco L. Fegvernekino, Ungaro, collecti. Editio nova, ... opera et studio Pauli Tossani, ... Basel: König, 1628. 16 fol., 726 p., 10 fol. 8°

Tulajdonjel: Scheele

RMK III. 1415.

**Irodalomjegyzék a gottorfi könyvtár
történetéhez**

- Merckens, Wolfgang, *Die Kataloge der Gottorfer Hofbibliothek und die Sammlung von Wowern*. in *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte* 107, 1982. 53–66.
- Gottorfer Kultur im Jahrhundert der Universitätsgründung*. Hrsg. Ernst Scheele. Kiel, 1965.
- Mehnert, Gottfried, *Die Aufklärungsepoche in Schleswig-Holstein*. in *Nordelbingen* 20, 1952. 22–36.
- Schlee, Ernst, *Die Herkunft des Kugelhauses und der Gottorfer Globus*. in *Nordelbingen* 30, 1962. 72–86.
- Norvin, William, *Bidrag til Gottorper Bibliotekets Historie*. 1–4. in *Nordisk tidskrift för bok- og biblioteksväsen* 3. 1916.
- Schmidt, Harry, *Das älteste Verzeichnis der Gottorfer Bibliothek aus dem Jahre 1590*, in *Nordelbingen* 25. 1957. 19–54.
- Fechner, J.-U., *Die Einheit von Bibliothek und Kunstkammer im 17. und 18. Jahrhundert*, in *Öffentliche und Private Bibliotheken im 17. und 18. Jahrhundert. Raritätenkammern, Forschungsinstrumente oder Bildungsstätten?* Hrsg. Paul Raabe. Wolfenbüttel, 1977. 11–32.
- Schlosser, Julius, *Die Kunst- und Wunderkammer der Spätrenaissance*. Leipzig, 1908.

**Irodalomjegyzék a preetzi kolostor
és könyvtár történetéhez**

- Bertheau, Friedrich, *Beiträge zur älteren Geschichte des Kloster Preetz* in *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte*. 46, 1916. 134–196.
- Uő: *Die Beziehungen Lübeck's zum Kloster Preetz (1220–1494)* in *Zeitschrift des Vereins für Lübeckische Geschichte*. 19, 1918. 163–190.
- Uő: *Die Reformation des adeligen Klosters Preetz*, in *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte*. 48, 1918. 196–53.
- Buchwald, G. v., *Anna von Buchwald, Priorin des Klosters Preetz*, in *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte*. 9. 1879. 1–98.

Dörfer, J. F. a., *Säkulärgedechnis der Preetzer Scheelen-Predigerbibliothek*. Kiel, 1801.

Hayessen, Ute, *Das Kloster Preetz*. Kiel, 1975. Diss.

Kelm, Elfriede, *Kloster Preetz in der Gestalt der Anna de Bockwolde, Priorin 1448-1508*. Preetz, 1970.

Lohmeier, Dieter, *Die Barockbestände der Predigerbibliothek des Klosters Preetz. in Deutsche Barockliteratur und europäische Kultur. Zweites Jahrestreffen des Internationalen Arbeitskreises für deutsche Barockliteratur in der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel*. Hrsg. M. Bircher, E. Mannack. Hamburg, 1977. 316-317.

Rudloff, Dieter, *Kloster und Klosterkirche zu Preetz*. Kiel, 1953. Diss.